

ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТІ У ФОРМАТІ СУЧАСНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ

УДК 159.9:330.1

В. П. Москалець

О. Б. Самохвалов

У сфері економічного життя суспільства поняття про толерантність не є чітко визначеним, оскільки, як вважають вчені, воно не може перебувати в координатах дії основного принципу побудови ринку – конкуренції, суперництва між виробниками. І справді, ринкове середовище, хоч і належить до найвагоміших досягнень цивілізації, є жорстко прагматичним, а тому в ньому не працюють такі категорії, як соціальна справедливість, соціальна рівність, соціальна толерантність. Воно ґрунтується на потужному фундаменті матеріальних інтересів. “Люди та країни, котрі не вміють і не прагнуть заробляти гроші, продукувати капітал, для ринкового світу немов не існують, причому попри будь-які духовні звершення та наміри” [2, с. 7]. Однак перебіг подій сьогодення яскраво засвідчує, що відбулася переоцінка пріоритетів розвитку суспільства з ринковою економікою. Змінилося уявлення про те, що вважати основним у соціально-економічному розвитку і що може бути використано у процесі економічних реформ. На думку багатьох науковців, саме морально-етичний підхід сприятиме правильній постановці й успішному вирішенню соціальних та економічних проблем сучасного українського соціуму. Очевидно також, що соціально-економічний розвиток країни багато в чому залежить від успішного формування культури переговорів, мистецтва пошуку компромісів, продуктивної конкуренції між різними фінансово-промисловими групами, сферами малого та середнього бізнесу. І тут, у сфері економіки, особливо чітко виявляється прагматична функція толерантності як соціальної норми, яка визначає баланс інтересів конкуруючих сторін. У процесі переговорів будь-які індикатори нетолерантності чи навіть неготовності до толерантності спричиняють неуспіх. Відтак виховання толерантності у

студентів вітчизняних вищих навчальних закладів, як потенційних учасників ринкових відносин, потрібне не лише для підвищення терпимості один до одного, а й для якісного зростання ефективності сучасної економіки.

Мета статті – обґрунтувати соціально-психологічні особливості толерантності у системі сучасного економічного життя та з перспективою його модернізації і ноосферизації.

Події, які відбуваються на початку ХХІ ст., яскраво засвідчують, що людство знаходиться на порозі якісних змін у суспільному житті (у змісті праці, структурі суспільного виробництва) та готове до здійснення інтелектуального прориву в боротьбі з відчуженням, яке продовжує панувати у світі гегемонії корпоративного капіталу і геофінансів. Народжується нова реальність, суть якої полягає у поступовому витісненні індустріально-репродуктивної праці людини творчою діяльністю все більшого кола людей. Індустріальна цивілізація, що здебільшого орієнтується на матеріальні активи, поступово вичерпує свій потенціал, стає об'єктивно можливим перехід до домінування світу культури та творчості, який наближує нас до ноосферного типу цивілізації [5]. Йдеться про фундаментальну особливість сьогодення – зміну парадигми людського розвитку, орієнтацію на людину, на цільність і цінність її буття, про нові взаємовідносини (гуманний союз, а не протистояння), повернення до загальнолюдських цінностей, ідей гуманізму, толерантності та духовності.

Нове суспільство, котре немало вчених називають постіндустріальним, передбачає появу нової економіки, яка розглядається не як технічний засіб виживання людини і людства, а як особливий спосіб життя, як саморозвиток та самовдосконалення особи. Нова економіка і постіндустріальний розвиток здебільшого опираються на нематеріальні активи, передусім такі, як довіра, терпимість та толерантність. Саме ці чинники в їх сукупності за останні роки отримали назву суспільного капіталу, а якість цього капіталу, у свою чергу, розглядається як чи не найвагоміша умова ефективності і конкурентоспроможності “економіки з людським обличчям”.

Вчені пов'язують нову економіку з модерністським поглядом, який упродовж XVIII, XIX, XX ст. був опрацьований у найбільш розвинених країнах і сьогодні являє собою одне з ключових понять світової філософії. Його особливістю є те, що він завжди готовий змінити свої погляди, висновки та рекомендації заради ефективності [6]. Так, Є. Сабуров розглядає цю економіку як модерн-економіку, яка відмовляється від ланцюга причинно-наслідкових зв'язків, що сприймаються як виробничі процеси, де відкриття чи закриття виробництва продиктовано його місцем у цьому ланцюгу, а не ефективністю. У модерн-економіці існування однакових чи близьких за призначенням виробництв – норма, яка забезпечує змагання, конкуренцію, а відтак і бажану ефективність.

Модерн-економіка – це ноосферна економіка, де найбільш прибутковим вважається використання інтелектуального ресурсу; причому, це стосується не лише розвитку індустрії освіти, консалтингових послуг, інформаційних технологій, а й підприємств сировинного сектору, в яких основні прибутки приносять не виробничі відділи, а ті, що займаються маркетинговою діяльністю, створенням сприятливого організаційного капіталу. Отож, така новоявлена економіка являє собою царину своєрідної інтелектуальної гри, яка є полем діяльності активних гравців із новими правилами гри, або гравців, котрі притримуються заздалегідь визначених ролей. У будь-якому разі взаємодія будь-яких гравців між собою зумовлюється не причинно-наслідковим зв'язком, а правилами гри (інститутами), які, зі свого боку, становлять результат взаємодії, переговорів і домовленостей між учасниками, тобто є наслідками їхніх комунікативних дій. Є. Сабуров наголошує, що основна відмінність наших днів від минулого полягає в тому, що великий успіх, великі гроші заробляються не внаслідок ефективної взаємодії з природою, а насамперед у підсумку ефективної взаємодії з людьми. Іншими словами, якщо раніше поняття “другий”, “інший”, “чужий”, “ти” протиставлялися “Я” та були предметом осмислення богословів, філософів, а людей цікавила природа і довкілля, то на сьогоднішній день ситуація змінилася кардинально:

комунікативні дії та діяння переселилися на фондові біржі, вони повно організовують фінансовий часопростір.

Модерн-економіка передбачає порозуміння націй і критичний перегляд національних традицій в економіці. Ті країни, які ратують за національну самобутність й особливий шлях розвитку, залишаються на обочині. Замкнутість та етноцентризм вважаються обмеженням, оскільки знижують ефективність економіки на сучасному етапі. Економічна модернова діяльність сприяє зростанню впливу самоорганізації населення, транснаціональних корпорацій та інших інститутів, що закономірно передбачають постійні переговори, комунікативні дії і добровільне дотримання домовленостей. Звісно, агресивністю та нетолерантністю того не добитися. Тому ноосферно зорієнтована модерн-економіка вибрала саме такий підхід і справедливо довела його ефективність, адже в ній важливо розуміти один одного, терпіти один одного та забезпечувати прозорість дій. Поєднання цих трьох умов Є. Сабуров і називає толерантністю, яка є запорукою ефективності економіки як соціального інституту суспільного виробництва.

Як інноваційний імператив стійкого соціально-економічного розвитку в умовах глобалізації розглядають ноосферну економіку М. М'ясникович та П. Микитенко [4]. Остання, на їхню думку, певною мірою функціонувала як реальність в тій чи іншій мірі на всіх етапах розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, визначаючи динаміку економічного зростання та трансформацію соціально-економічних систем у цілому. До сьогодення вона пройшла відомі етапи свого становлення первіснообщинного, рабовласницького, феодально-кріпосного, азійського і капіталістичного способів уможливлення, а з позиції характеристики продуктивних сил та технології зафіксувала себе як доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний способи чи системи відтворення. При цьому практичний розум поставав у різних формах знань та втілювався в конкретних персоналіях, їхньому інтелекті, професіоналізмі, тобто так званому людському капіталі. Сутнісно він забезпечував розвиток світових продуктивних сил і виробничих

відносин, що змінювали способи національного суспільного виробництва, трансформуючи його інноваційні пріоритети та цінності з матеріального продукту-товару до відтворення Людини як особистості і збереження Природи для майбутніх поколінь, допомагав людству уникнути загибелі. Аналізуючи причини й умови криз катастрофічного характеру за останні дві тисячі років, автори підтверджують виняткову роль ноосфери у цивілізаційному процесі, суть якої полягає у його відтворювальній парадигмі – забезпеченні гармонійного співрозвитку макросистеми “Природа – Людина – Суспільство”. У будь-якому разі практичний розум як сутнісне явище, накопичуючись у різних формах знання – науці, освіті, інформації, культурі, духовності, психології тощо, усе більше “заявляє” про потребу “виокремити” себе з предметної діяльності і безпосередньо зафіксуватися (передусім у бухгалтерській, фінансово-кредитній, податковій системах обліку й аналізу) як специфічний нематеріальний товар – “ціннісний актив ноосферної (інтелектуальної) вартості”.

Примітно, що основним економічним ресурсом ноосферної економіки є не стільки інформація, яка організована у вигляді нових технологій та техніки, скільки знання, що забезпечують розвиток потенціалу особистості, накопичення її ноосферного товарного потенціалу, безперервність наукоємної освіти, а відтак і зростання якості трудових ресурсів, можливість перспективного розвитку виробництва, його інтенсифікацію та підвищення ефективності. Щоб зробити економічну систему раціональною й ефективною, не обов’язково нав’язувати їй бачення однієї чи кількох особистостей – швидше треба заохочувати розум кожного індивіда. Тут покладаємо велику надію на відповідні інституційні наукові та освітні структури, їх взаємозв’язок із виробничим сектором. Процес зближення науки, освіти і виробництва в ноосферній економіці не лише гарантує ліквідацію існуючих меж у виробничих відносинах, а й спричиняє зміну їх характеру, надаючи їм більшої відкритості та соціальності.

Дифузія і трансфер практичного розуму в суспільне виробництво здійснюється шляхом механізму розвитку комунікації, де ноосферна економіка стає основою глобалізації інтеграційних корпоративних процесів, підґрунтям створення союзів, транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп та інших міжнародних структур, долучаючи держави до цивілізаційного розвитку. Ось чому добробут країни нині визначається не сировиною, не мінеральними й іншими природними ресурсами, і навіть не капіталом. Основний чинник економічного прогресу суспільства пов'язано з його суб'єктивними чинниками в характеристиках його громадян-особистостей, щонайперше в їх інтелектуальному та моральному розвитку, самоповазі і самореалізації. Отже, вирішальним джерелом економічного зростання все більше стає ноосферна економіка. Тому ноосферизація – це потреба людства у виборі нової парадигми, тобто в розумному соціально-економічному устрої суспільств, що враховує стійкі тенденції постіндустріальної цивілізації, коли боротьба йде не стільки за прибутки, скільки за цінності свободи, демократії, економічної етики, толерантності співжиття.

Водночас ноосферизація центрується на інтернаціоналізації, яка не створює конфліктів та являє собою ключ для досягнення загального миру і злагоди між народами й етносами. Вона змінює психологію людини як борця і революціонера на психологію особи, котра домовляється. Це – тенденція до панування сфери розуму, регулювання планетарної діяльності на основі збереження біологічного та культурного розмаїття з цінністю і самоцінністю людини та забезпеченням пріоритетного розвитку нематеріальної сфери суспільного виробництва, особливо науки, освіти, культури, охорони здоров'я, дозвілля.

Ноосферизація – це також глобалізація внутрішнього товарообороту і світових ринків, які є каталізатором усе більшої прозорості, підприємницької ефективності та демократичної культури. Вона не обмежує свободи окремо взятого громадянина, а навпаки надає все більшого простору для його власних дій, самоактуалізаційного розвитку як особистості, як аналітика, прогнозіста,

розумного керівника. Інакше кажучи, це – комунікація, толерантність, заміна конфлікту компромісом і консенсусом, цивілізованість у дискурсах та диспутах, висока освіченість громадянського загалу, де велику роль відіграє довіра. Якщо раніше, на думку П. Штомпки, довіра сприймалася як особиста установка, то тепер вона все частіше розглядається як характеристика міжособистісних стосунків, а відтак як ресурс, котрий використовують усупільнені індивіди у своїх діях [9]. Довіра стала ключовим компонентом політичної культури, громадянського суспільства, культурного і соціального капіталу, постматеріалістичних цінностей, професійної компетентності та особистої толерантності.

Закономірно, що в ноосферній економіці категорія “довіри” вважається однією з найважливіших, а відсутність її розглядається як перепона соціальному, у тому числі й економічному розвитку. “Питання про довіру далеко не марне і належить сьогодні не стільки до сентиментального сприйняття так званої “моральності” чи “духовності”, але й до реальної і навіть меркантильної дійсності” [9, с. 137]. Набагато легше скласти договір, зрозуміти інтереси сторін, погодитися на спільні дії та передбачити межі, у яких знаходяться ризики проектів, коли між людьми зберігаються довірливі відносини. Скажімо, Френсіс Фукуяма цілком слушно стверджує, що ефективність економіки США пояснюється саме високим ступенем довіри між господарюючими суб’єктами [7].

У цьому ж аналітичному контексті Г. Баранов і Н. Баранова, розглядаючи різні аспекти ринково-економічної свідомості, підкреслюють, що ефективність цивілізованого ринку визначально базується на етичному фундаменті (існуванні в суспільстві розвинутої моральної атмосфери й умов інтеракції ринково-утилітарної свідомості із суто етичною). Вочевидь настає епоха економічної толерантності, коли єдиним критерієм прийнятності діяльності є її економічна ефективність незалежно від розмірів, форми власності, ступеня господарської самостійності тощо. На думку вчених, без економічної терпимості сьогодні неможливо сформувати цивілізований ринок, якою б

ідеологією господарювання не керувалися його учасники. Для реалізації цього потрібно дотримуватися “толерантного кодексу” поведінки на ринку, основними елементами якого є довіра та симпатія [1].

Ричард М. Локке розглядає два основні підходи у вивченні довіри, кожен з яких асоціюється з різними концепціями того, що являє собою зазначене явище, і припущеннями про те, за яких умов воно виявляється. Перший напрямок має соціологічну природу, коли довіра тлумачиться як продукт довготривалої моделі асоціалізму, громадянських обов’язків та позасімейної взаємодії. Унаслідок історичних особливостей окремі суспільства більш схильні до об’єднання, ніж інші. Люди можуть збиратися разом, утворювати клуби, асоціації, партії, у просторі яких вони частіше довіряють один одному у вирішенні спільних проблем [3]. Ось чому представник цього напрямку Роберт Путнем аргументовано вважає довіру і людський капітал ключовими складовими раціонального управління. Він, аналізуючи причини відмінностей громадянських обов’язків та ефективності місцевого самоуправління у центральній, північній і південній Італії, висуває гіпотезу, згідно з якою чим більш “альтруїстичне” суспільство, тим вищою є якість діючих у ньому політичних та державних структур [10]. Так, регіональні уряди більш ефективними і працездатними є в центрі та на півночі Італії, оскільки опираються на повно цивілізовані традиції цих регіонів. На півдні регіональні уряди цієї країни діють нерішуче, оскільки не можуть опиратися на подібні історичні традиції асоціалізму, взаємодії і довіри.

Френсіс Фукуяма, розвиваючи дослідження Путнема, стверджує, що економічний розвиток країни залежить від культурних звичок створювати довірливі відносини поза сім’єю. У суспільствах, де учасники економічних процесів можуть довіряти людям, котрі не є членами їхніх сімей, та працювати з ними, вони можуть створювати більш потужні, більш розгалужені й ефективні організації, які потрібні для того, щоб конкурувати у високотехнологічних галузях промисловості. Це пояснює, чому окремі суспільства характеризуються наявністю дрібніших, більш традиційних і менш ефективних структур

промисловості, а інші мають велику, багату та технологічно інтенсивну, промисловість [7].

Другий напрямок вивчення довіри має суто економічне походження. На відміну від першого, що аналізує в основному соціологічні показники чи історичні традиції, він підкреслює довготривалу власну зацікавленість і розрахунок витрат та вигод прагматичними учасниками ринку в просуванні довірливо зорієнтованої поведінки. Скажімо, особи, які переслідують власні інтереси та практичні цілі, вважають, що має сенс співробітництво з іншими людьми, коли їм потрібно часто взаємодіяти і коли вони мають повну інформацію про минуле інших акторів ринку, за умов їх невеликої кількості. Такий підхід використовує Роберт Аксельрод, описуючи співробітництво між ворогами у Першій світовій війні [8], а Ерік фон Хіппель пояснює, чому суперники часом співробітничать, ділячись комерційними таємницями й іншою інформацією, яка зміцнює конкурента. Поділяючи погляди Аксельрода, Гіббонс додає ще ефект репутації при аргументації того, як межі частоті взаємодії можуть пояснити існування “контрактів, заснованих на відносинах” як у середині фірми (між співробітниками та менеджерами), так і між фірмами (виробниками та постачальниками). Еліно́р Остро́м використовує довіру при аналізі успішної взаємодії між особами, котрі займаються створенням підприємств із спільними ресурсами, а Дуглас Норт – засновник теорії нового інституціоналізму – підкреслює ключову роль інститутів (як офіційних, так і неофіційних) при “пом’якшенні” проблем, пов’язаних із сценарієм гри, який постійно повторюється, і при просуванні до стабільності та передбачливості, так бажаних для економічного зростання. Не моралізує і не відносить до культурного феномена поняття “довіра” Олівер Уільямсон, аргументуючи свою позицію тим, що воно є багатозначним і лише маленька частина того, що ми називаємо довірою, не становить елемент розрахунку.

Отже, довіра громадян до держави та суспільства, будучи невід’ємною частиною їхнього життя і виявляючись у всіх сферах повсякдення, не обминає економіку, а, навпаки, відіграє в ній ключову роль. Незважаючи на те, що нині є

в наявності багато інструментів, які надають можливість стимулювати економічну активність усіх суб'єктів ринку, проблема довіри не лише не втратила своєї актуальності, а й усе більше почала впливати на економічний розвиток. Численні дослідження свідчать, що розквіт зарубіжних країн, а також Японії, азійських “тигрів” зумовлено високою соціальною довірою, яка наявна серед населення цих країн та призводить до формування високого рівня суспільного капіталу, до мобілізації всіх ресурсів названих соціумів із метою інвестування їх власного соціоекономічного розвитку. Відтак у форматі толерантної поведінки довіра – один із найважливіших з точки зору психоекономічних чинників, тому її слушно віднести до групи як психологічних, так і економічних категорій. Загалом довіра являє собою впевненість у будь-чій добросовісності, щирості, у правильності будь-якого діяння чи ставлення до будь-кого або будь-чого. Водночас довіра становить більш слабку форму віри; характеризується як динаміка взаємодій різних економічних суб'єктів за умов їхньої впевненості в добросовісності (лояльності, щирості тощо) один одного. Звідси довіра – це не лише початок та продовження співробітництва, а й важливий психологічний чинник розвитку толерантності в усіх сферах суспільного життя людини.

Список використаної літератури

1. Баранов, Г. С. Рынок и этика: к проблеме интерактивности рыночно-этического и этического сознания / Г. С. Баранова, Н. А. Баранова. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2001. – 183 с.
2. Ковальчук, Т. Т. Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика / Т. Т. Ковальчук. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2004. – 638 с.
3. Локке, Р. М. Формирование доверия / Ричард М. Локке // Доклад на ежегодном собрании Американской ассоциации политических наук, Сан-Франциско, 1 сентября 2001 г.; [пер. с англ. А. Скрипко]. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – 29 с.
4. Мясникович, М. В. Ноосферная экономика как инновационный императив устойчивого социально-экономического развития в условиях глобализации /

М. В. Мясникович, П. Г. Микитенко // Прометей : региональный сборник научных трудов по экономике. – Донецк, 2002 – С. 86–100.

5. Осипов, Ю. М. Философия хозяйства / Ю. М. Осипов. – М., 2001. – С. 624.

6. Сабуров, Е. Толерантность и мир современной экономики [Электронный ресурс] / Евгений Сабуров. – Режим доступа : http://old.russ.ru/ist_sovr/20030217_sab.html.

7. Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и сотворение благоденствия [Электронный ресурс] / Френсис Фукуяма // Неприкосновенный запас. – 2001. – № 2 (16). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2001/2/fook.html>.

8. Axelrod, R. The Evolution of Cooperation / Robert Axelrod. – New York : Basic Books, 1984. – 251 p.

9. Sztompka, P. Trust: a Sociological Theory / P. Sztompka. – Cambridge (U.K.) : Cambridge University Press, 1999. – 244 p.

10. Putnam, R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Nanetti. – New Jersey : Princeton University Press. – 263 p.